

Koning Aesbold en Taitje van Leer

Verhalen over de grens

Jurjen van der Kooi

In de loop van de jaren zeventig van de twintigste eeuw zijn de paradigma's bij de volkskundebeoefening in Nederland verschoven: waar men voorheen vooral het statische zag of meende te moeten zien, werd nu de blik meer en meer op het dynamische gericht. De aandacht voor de culturele verschijnselen op zichzelf moest wijken voor die van hun betekenis als afspiegeling van maatschappelijke verhoudingen en de daarin optredende veranderingen. Een van de gevolgen van deze verschuiving van tekst naar context was dat de belangstelling voor de grenzen van het onderzochte, met name de ruimtelijke – vanouds een van de pijlers, de centrale benaderingswijze van het vakgebied – sterk afnam. Als alibi hiervoor konden mede de betrekkelijk teleurstellende resultaten van de volkskundige cartografie in Nederland – en daarbuiten – dienen. Die had, ondanks een zeer grote inzet van middelen en personeel, niet een wezenlijk groter inzicht geleverd in de historische processen die geleid hadden tot de regionale verschillen die (ondanks de al meer dan een eeuw durende centraliserende en uniformerende werking van de Nederlandse staat en de daarmee of daaraan verbonden of gelieerde instituties) nog steeds overduidelijk herkenbaar zijn¹ – en die om welke reden van identiteitsverlangen dan ook in de betreffende regio's als wezenlijk ervaren, zo al niet gekoesterd worden.²

Het uit de taalkunde, met name de dialectologie, overgenomen uitgangspunt dat het 'geografische naast elkaar' tot een verklaring van het 'historische na elkaar' kon leiden, bleek in zijn algemeenheid voor veel, zo niet alle volkscultuur niet of maar zeer ten dele op te gaan. Dit ontslaat ons echter niet van de plicht te zoeken naar de grenzen, niet alleen die in de ruimte, maar evenzeer die in de tijd en qua dragersgroep, van die cultuuruitingen, die tot de volkskundige canon worden gerekend – al was het

¹
Voskuil 1982 en 1984; Knippenberg en De Pater 1988.

²
Van der Borgt e.a. 1996.

maar om de door de dragersgroepen uitgedragen opvattingen hierover te kunnen falsifiëren.³ Immers alles, en dus ook alle volkscultuur, heeft nu eenmaal zijn grenzen in een geografische, historische en sociale ruimte, en kan op welk punt in die ruimte (welke functie het daarbinnen op het moment van waarneming ook mag hebben) niet ten volle begrepen worden zonder een zekere kennis van die ruimte. Hoe lastig het ook mag zijn om die 'zekere kennis' te verwerven – want veel is nauwelijks of niet (meer) achterhaalbaar. Lastig ook niet in de laatste plaats, omdat de spreiding in de ruimte van vrijwel alle items van volkscultuur nu eenmaal maar zelden samenvalt met het punt of de ruimte waarop het onderzoek betrekking heeft. Ze zijn meestal óf ouder, óf jonger dan de administratieve of politieke grenzen waarbinnen het onderzoek ernaar zich afspeelt. Ze hebben dientengevolge een verspreiding in de ruimte gekregen die zelden of nooit netjes samenvalt met deze grenzen. Zo komen vrijwel alle in Nederland onderzochte of te onderzoeken volkskundige fenomenen óf slechts voor in een deel van ons land, óf in een (vaak veel) groter gebied, óf deels in Nederland, deels ook elders. Nederlandse, Friese, Groningse volkskunde bestaat dan ook eigenlijk niet, slechts volkskunde in Nederland, Friesland, Groningen. In hoeverre deze ook als Nederlandse (enzovoort) volkskunde mag worden beschouwd, kan alleen worden vastgesteld door onderzoek naar de spreiding en verspreiding van deze fenomenen; niet alleen op een specifiek moment in de tijd, maar liefst door de tijden heen, zodat niet alleen de mate van inbedding in de Nederlandse cultuur object van onderzoek kan worden, maar ook de weg waarlangs, de manier waarop en de reden waarom deze heeft plaatsgevonden. Een mooie en blijvende taak voor alle instituten en onderzoekers die zich met 'Nederlandse cultuurgeschiedenis' bezighouden.

Volksverhalen in de ruimte

In het kader van mijn onderzoek naar volksverhalen, eerst in Friesland, later ook in de rest van (Noord-)Nederland en Noord-Duitsland, heb ik altijd ook geprobeerd inzicht te krijgen in de mate van 'Friesheid' van de daar genoemde, casu quo gepubliceerde volksverhalen. Onder volksverhalen versta ik daarbij al die verhalen met een meer of minder fictief karakter, die ooit eens, waar dan ook, lan-

³ Een mooi voorbeeld: Voskuil 1981.

ger of korter in een mondelinge overlevering gecirculeerd hebben. Volksverhaal noem ik ook die literaire, gedrukte teksten die (ook al zijn ze niet als zodanig gemarkeerd) te herkennen zijn als versies van een ooit eens ergens als mondeling volksverhaal geclassificeerd verhaal, ook al is duidelijk dat de auteur van de betreffende tekst niet een hem bekende mondelinge overlevering, maar een gedrukte, literaire overlevering als voorbeeld voor zijn bewerking heeft genomen.⁴

Die mate van x-heid laat zich op verschillende manieren onderzoeken en wel langs drie lijnen. De eerste is die van de afzonderlijke in x gevonden verhalen. Nadat ten naaste bij hun verspreidingsgebied is vastgesteld, kan worden nagegaan welke plaats x in dit verspreidingsgebied inneemt: komt het alleen hier voor of ook elders, ligt x misschien aan de rand van het verspreidingsgebied of lijkt het juist de kern te zijn, is het hier populairder of juist minder bekend dan elders, heeft het zich hier zo aan de culturele en sociale context aangepast dat het hier een bijzondere uitwerking gekregen, een oikotype gevormd heeft, sluit het hier inhoudelijk nauwer aan bij de vorm in gebied y of gebied z, wordt het hier slechts zo nu en dan in een mogelijkere wijs of zeker via leesstoffen geïntroduceerde vorm doorgegeven?

Dit is – gezien de grote hoeveelheid volksverhalen die we kennen, zelfs uit een gebied waar niet al te intensief verzameld is – een lange en moeizame weg, die al bijna helemaal niet is te gaan voor een provincie als Friesland waar de laatste twee eeuwen duizenden verschillende volksverhaaltypen zijn aangetroffen.⁵ En dan zwijgen we nog maar even over de vluchtigheid van het fenomeen volksverhaal, en over de grote regionale en landelijke verschillen in verzamelintensiteit van de verspreiding, zodat van maar heel weinig volksverhalen een redelijk betrouwbare kaart valt te tekenen. Het is dan ook niet toevallig dat de meeste volkskundige atlassen zich verre hebben gehouden van het volksverhaal en zich vooral hebben gericht op de veel grijpbaarder en zichtbaarder fenomenen uit de materiële en sociale cultuur, en (vaak nog vanuit de oude premisses van lange continuïteiten binnen de volkscultuur) op de ogenschijnlijk gemakkelijker na te vragen elementen van volksgeloof en demonologie.⁶ Zo kent de Nederlands-Vlaamse volkskundefatlas voor de laatste thema's kaarten over de onderwerpen dwaallicht (kaart 1-3), heksen (4), weerwolf (5-7), vuurman (8-9), wilde jacht – barende

⁴
Van der Kooi 1988, 1997a.

⁵
Van der Kooi 1984.

⁶
Voor een overzicht zie Bromberger e.a. 1985.

vrouw – hellewagen (10) en kinderschrikken (18-20).⁷ En de voor ons oostelijke grensgebied zo belangrijke *Atlas der deutschen Volkskunde*⁸ bevat kaarten over het tweede gezicht (de voorschouw) (37-39), de *Aufbocker*, een plaagbeest (41-42) en de *Nachzebrer*, de dode die de levenden naar zich toehaalt (73-76). Dit soort kaarten bieden (wat men er verder ook van zeggen wil of kan) een schat aan materiaal. Ook al betreft het geen primaire volksverhaaldata, voor het volksverhaalonderzoek zijn ze van groot belang, omdat de aangesneden thema's ook uitgesproken verhaal-, in casu sagenthema's zijn. Daarmee komen we bij de tweede, iets gemakkelijker te onderzoeken lijn: die van de thematische groepen. Elk gebied kent, binnen de er gangbare volksverhaalgenres, z'n opvallende thematische groepen en een vergelijkend onderzoek naar de verspreiding en populariteit van deze groepen in de ruimte kan – ook al doordat ze door hun relatieve opvallendheid en de hun toegedichte eigenheid vaak goed gedocumenteerd zijn – een heel redelijk beeld geven van de grenzen van de x-heid van x als volksverhaallandschap.

De derde lijn is de meest globale: die van een onderlinge vergelijking van de verhaaltypenbestanden van verschillende geografische eenheden. Door na te gaan welke verhaaltypen x al of niet gemeenschappelijk met v, w, y, z, enzovoort heeft, kan worden afgemeten of x een bijzonder verhaallandschap met een min of meer eigen karakter is, of dat het eventueel een meer of minder opvallend onderdeel uitmaakt van een groter verhaallandschap – en door uitbreiding kan dan weer de plaats van dit grotere landschap binnen (in ons geval) de West- en Midden-Europese overlevering worden geschetst. Geschetst, omdat ook hier de vaak zeer grote verschillen in verzamelen en classificatie-activiteiten een remmende factor zijn. Toch is het ondanks dit bezwaar mogelijk gebleken door ten dele steekproefsgewijze, ten dele omvangrijkere, alle mogelijke bronnen insluitende vergelijkingen langs lijn drie en met het Friese taalgebied en het West-Duitse Oost-Friesland als uitgangspunten, een redelijk aannemelijke positionering en karakterisering te maken van de verschillende volksverhaallandschappen vanaf de Nederlandse zuidrand van de Noordzee tot oostelijk de (voormalige) Nederlandse gebieden langs de zuidrand van de Oostzee.⁹

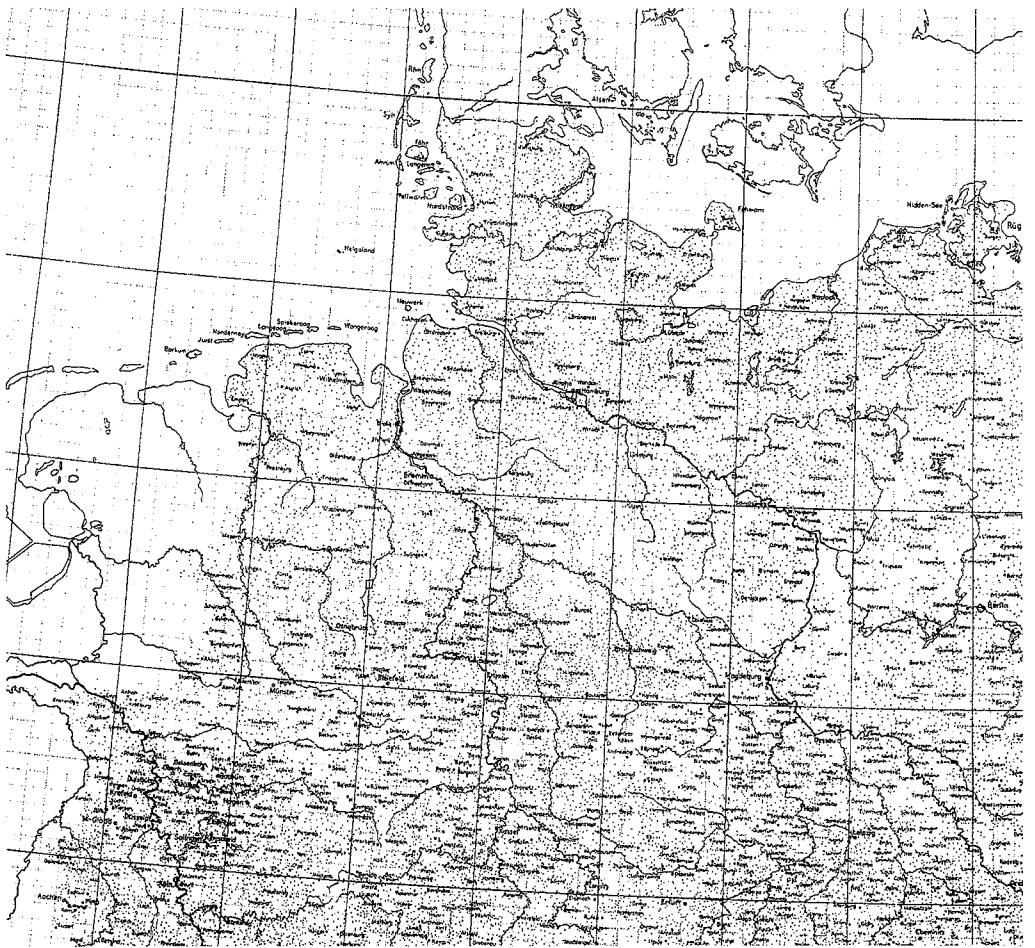
7
Volkskunde-atlas.

8

ADV.

9

Van der Kooi 1984, 87-92; Van der Kooi en Schuster 1993, 299-304.

Een volksverhaallandschap langs de kust

▲
Uit: W. Mitzka, *Deutscher Wortatlas*
(Giessen 1951).

Door de bovengenoemde resultaten te combineren met de resultaten van een ruime hoeveelheid relevante steekproeven van onderzoek via de lijnen een en twee ontstond het volgende beeld: het betreffende gebied is in wezen één groot verhaallandschap, van west naar oost lopend, met vanuit het westen naar het oosten toe afnemende invloeden vanuit West- en Zuid-Europa, en vanuit het oosten omgekeerd afnemende invloeden vanuit Noord- en Oost-Europa. Het is een contactzone, een uitgesproken overgangsgebied dat – doordat er verschillende orale, maar ook literaire tradities in samenkomen, casu quo hun eindpunt in vinden – een breed geschakeerde overlevering kent. Hoewel de verschillende gebieden erbinnen, Mecklen-

burg, Oldenburg, Oost-Friesland, Groningen, Friesland enzovoort ook hun eigen accenten kennen, hebben ze toch veel meer gemeenschappelijk dan eigen, waarbij naast elkaar liggende gebieden altijd meer overeenkomsten vertonen dan verder uit elkaar liggende.

De huidige taal- en politieke en administratieve grenzen spelen hierbij nauwelijks een rol, die van fysisch-geografische (de ligging, al of niet aan of voor de kust, klei, zand en veen), economische (ook door de ligging enzovoort bepaald) en religieuze (calvinistisch, luthers, rooms-katholiek) is beduidend sterker. Deze factoren zorgen, enigszins variabel per gebied en in het westen sterker dan in het oosten, ook voor een meer of minder duidelijke afbakening naar het zuiden. Het is een relatief smal gebied, bepaald door de ligging aan zee, dat waar meer of minder ver landinwaarts zand en (in het westen) katholicisme voor duidelijk andere sociaal-economische en religieuze structuren en meer zuidelijker oriëntaties gaan zorgen, zich ook meer of minder scherp laat afbakenen van meer uitgesproken Midden-Europese volksverhaallandschappen. Het scherpst misschien wel in Oldenburg en het Eemsland, waar de grens tussen reformatorisch en katholiek ook het scherpst is.¹⁰

Een noord-zuidscheidslijn¹¹

Draaipunt van dit kustlandschap is Oost-Friesland. Dwars hierdoorheen loopt ook de duidelijkste noord-zuidscheidslijn. Dat is het resultaat van een lange culturele, politieke, religieuze en daarmee (vooral in het Reiderland tot in deze eeuw volgehouden) talige oriëntatie van de westelijke helft van Oost-Friesland op het calvinistische deel van Nederland, en de Duits-lutherse oriëntatie van het oostelijke deel van dit gebied.¹² Niet alleen vindt menig westelijk, 'Nederlands' verhaalttype, of menige specifiek westelijke redactie van een verder ook oostelijker voorkomend verhaalttype hier zijn oostgrens. Ook enkele westelijk geliefde, oostelijk niet gangbare thematische groepen als die van de humoristische verhalen over de domme Duitse trekarbeiders (poepen, hannekemaaiers; in Oost-Friesland *Fälinger* genoemd¹³) komen niet verder dan tot hier.¹⁴ De westelijk in deze groep geïncorporeerde hannekemaaierverhalen worden ook oostelijk van deze lijn graag verteld, maar dan vrijwel altijd als *Schildbürger*-verhaal (Kam-

10

ADV, NF kaart 48: Verbreitung des evangelischen und katholischen Bekenntnisses.

11

Exacte lijnen rond en in volksverhaallandschappen zijn natuurlijk niet te trekken. Waar ik het hier verder over lijnen heb, doel ik op meer of minder duidelijk herkenbare smalle zones.

12

Taubken 1984; Ebeling 1990.

13

Van der Kooi en Schuster 1993, 140-159.

14

Van der Kooi 1992.

per ui), toegespitst op bepaalde plaatsen waarvan de inwoners als oliedom gelden, in Oldenburg bijvoorbeeld op Hauwiek.¹⁵

Deze noord-zuidlijn door dit volksverhaallandschap valt samen met een door de dialectologen vastgestelde barrière ('Hemmschwelle'),¹⁶ maar hij is er niet door opgeroepen: ze zijn beide resultaat van dezelfde bundel processen. Hij kan ook worden doorgetrokken naar het zuiden, maar daar wordt hij wel wat minder scherp, nog meer een zone. In het Eemsland is hij even minder duidelijk zichtbaar; daar lijkt hij min of meer uit te waaieren. In het Bentheimse echter steekt hij de kop weer op. Hij buigt dan af naar het westen. Ten noorden van Twente steekt hij de Nederlandse grens over om onder de Achterhoek weer naar Duitsland over te lopen.

Allerlei thematische groepen maken zichtbaar dat dit deel van oostelijk Nederland, soms met Drenthe er nog bij, lange tijd sterk zuidoostelijk geïntereerd is geweest en veel uit die streken heeft opgenomen (en vastgehouden) wat meer westelijk geen vaste voet heeft gekregen of weten te houden. Hiervan getuigen bijvoorbeeld die groepen waarin sagenfiguren als de witte wieven,¹⁷ de heemantjes (oorspronkelijk door hun roep 'hee' of 'hè' herkenbare bosdemonen,¹⁸ in Twente dwergachtige natuurdemonen met een breed scala van functies),¹⁹ de hunen (reuzen)²⁰ of bisschop Berend van Galen als wilde jager of berijder van de hellewagen.²¹ Ook Duitse profetieën over de laatste veldslag²² vonden hier ingang, blijkbaar ook in gedrukte vorm:

[Uit een gesprek over de belegering van Antwerpen door de Duitsers in de Eerste Wereldoorlog; de Twentse herder Natseume is aan het woord:] *Mit Antwerpen is't nich oet, jong. De slag, den de beslissing mut brengen, den wödt gelèverd bi'jn bërkenboom. (...) Vake, as ik heelmaol alleen in 't veld zat bek dat duudelik zeen in 'n droom. Twee groote legers van alle könnikrieken stönnen tègen aover mekaar. Doezenden völlen en de stapels lieken beupten zik oop rondom nen bërkenboom, den miln oop de hei steet. Dan wödt an 't leste 't eene lèger verslagen en gèn man blif d'r van aover. Andere schepers zeet dat net zoo as ik 't zee en baovendat steet 't ook in de profesi'je.*²³

Verder blijkt de oostelijke invloed in Twente en de Achterhoek ook uit allerlei afzonderlijke verhalen, sprookjes, maar

¹⁵
Van der Kooi en Schuster 1994, 155-156.

¹⁶
Niebaum 1990.

¹⁷
Henßen 1954.

¹⁸
Moser-Rath 1953.

¹⁹
Van der Kooi 1985/1986, 171.

²⁰
Ibidem.

²¹
Volkskunde-atlas, kaart 10.

²²
Petzoldt 1970, nr. 20; Kuhn 1859, 204-211. Cf. ook Sinnighe 1962.

²³
Vloedbelt 1915, [8-9].

vooral sagen.²⁴ En niet alleen hieruit, ook uit allerlei andere volkskundige verschijnselen en dialectale kenmerken, zoals – en dat moet erbij gezegd worden – ook duidelijk Nederlandse invloeden op weer andere elementen van taal en volkscultuur in Westmünsterland aan te wijzen zijn.²⁵ Men kan deze gemeenzaamheden in het grensgebied beschouwen als relictten van een vroeger veel groter cultuurgebied, die zich ondanks de toenemende invloeden van het Duitse en Nederlandse centrum aan de gemeenschappelijke randen nog hebben kunnen handhaven, en dat zijn ze ten dele ook zeker, maar dan doet men toch onvoldoende recht aan de dynamiek van dit gebied. De grens heeft hier zo lang zo weinig betekenis gehad, dat er voortdurend een intensieve uitwisseling van taal- en cultuurelementen heeft plaatsgevonden. Zo laat zich voor de Middeleeuwen onder meer een Westfaalse expansie vaststellen en voor de Nieuwe Tijd een Hollandse.²⁶ In elk geval is het zo, dat op het terrein van het volksverhaal (en hierbij zou bij de oudere lagen zeker ook een Westfaalse expansie een rol gespeeld kunnen hebben) de oostelijke invloeden in het Nederlandse deel van het grensgebied duidelijk meer opvallen dan de westelijke in het Duitse.

Een Groninger lijn

Deze langs de Duits-Nederlandse staatsgrens meanderende lijn heb ik voor wat het noorden (het uitgekaderde volksverhaallandschap langs de Noordzeekust) betreft getrokken aan de hand van het sprookje en het humoristische volksverhaal, en voor het zuiden, waar de optekening van deze genres veel minder intensief is geweest dan die van de sage, ook en vooral aan de hand van dat laatste genre. Betrekken we dat genre (wat tot nu nog niet is gebeurd) ook in het onderzoek van het noordelijk kustgebied, dan verschuift het beeld enigszins. Qua thematiek ontlopen de sagen in dit gebied elkaar niet veel en net zoals bij het sprookje en het grappig verhaal is hier in grote lijnen te spreken van een continuüm, waarbij zich ook enkele verticale lijnen aftekenen. Maar deze lijnen lopen hier en daar blijkbaar iets anders dan bij het sprookje. Ik wil proberen dit duidelijk te maken aan de hand van enkele voorbeelden die op één specifieke lijn wijzen. Eerst twee van thematische groepen, daarna drie op het onderliggende

²⁴
Van der Kooi 1997b.

²⁵
Kremer 1978.

²⁶
Heeroma 1969; Kremer 1980, 1990.

niveau van de afzonderlijke verhaaltypen.

Zowel in Oost-Groningen als ten oosten en ten zuiden daarvan in het Eemsland werden kinderen om ze uit het koren te houden bang gemaakt met een schrikfiguur *roggemou(d)er*, roggemoeder.²⁷ Deze figuur, die ook verantwoordelijk gesteld werd voor het giftige moederkoren, was meer dan een pedagogisch hulpmiddel ter disciplineren van de jeugd en treedt in sagen uit dit gebied ook wel als een demonisch wezen op.

*n Poar vroulu binnen ook es vreselk schrokn onderweg. t Was al loat en mien voar gung op huus of. Toun luijn door drei vroulu met mit de appelsienkôrven. t Wazn Jantje Kip, Haarmke Snoef en schele Maarchie. Inains begonnen ze baard te giern; de roggemouders zatn achter heur beer. Mien voader bleef stoan en zee: 'Holt joe moar vaaste bie de moaze van t peerd; griep de steert.' De vroulu greepn t peerd vaaste; de appelsienekôrfskes bungelden op de rugge. Peerd klaude dr van deur en zo ontluijn ze de roggemouders.'*²⁸

Verder westelijk kent men de roggemoeder niet. In hetzelfde deel van Groningen, en meer westelijk niet meer, werd er ook verteld over de *aulken*, ook wel *ollerkes*, *oelken* of *oabeltjes* genoemd. Het was de informanten van mevrouw Huizenga-Onnekes – die tussen de twee wereldoorlogen veel sagen over deze aulken optekende – vaak niet (meer?) duidelijk, wat *aulken* nu precies waren, en het lijkt erop dat de benaming *aulk* daar toen gebruikt werd als een algemene aanduiding voor alles wat meer dan gewoon was: zowel voor mensen met bovennatuurlijke krachten als heksen en tovenaars, voor mensen die zich in nachtmerries en weerwolven kunnen veranderen, als voor demonische wezens als reuzen en dwergen. Maar oorspronkelijk schijnen er in Groningen toch vooral in grafheuvels wonende dwergen mee aangeduid te zijn.²⁹ We herkennen er duidelijk de *aulken* in uit het Eemsland, de *ölken* uit het Saterland en de *aulken*, *aunken* en *ulken* uit het verdere zuidwestelijke deel van Nedersaksen en het noordwestelijke deel van Westfalen, die ook primair als in hoogten huizende dwergen worden geschilderd.³⁰

Sagen over nachtmerries zijn zowel in Friesland, Groningen, Oost-Friesland, als ook verder oostelijk langs de kust in grote aantallen opgetekend. Vaak zijn het overal dezelfde verhalen. Maar niet altijd. In 1932 noteerde mevrouw Huizenga-Onnekes in Roodeschool dit:

²⁷
Voskuil 1964.

28

Archief Meertens Instituut, verzameling Wever, nr. 820, verteld door E. Dijk uit Muntendam 11-6-1966. De verzamelaar tekent hierbij aan: 'In Muntendam woonden vroeger veel kooplieden; de vrouwen leurden met sinaasappels, vis en rode kool, enz. Roggemouders moeten kleine wezens zijn geweest. Ze hielden zich schuil in de roggevelden en achtervolgden plotseling de voorbijgangers; een soort duivel, heks of spook dus. De verteller wist niet precies wat voor gevaarlijke wezens het waren. Bij navraag was het antwoord: "Roggemouders binnen roggemouders." In elk geval deden ze kwaad.'

²⁹

Huizenga-Onnekes 1970, 221-228.

³⁰

Wessels e.a. 1962, 13-18; Peuckert 1968, 351-573, passim.

'n Boer oet Blijham haar allernoarst veul last had van 'n nachtmerrie. 'Slovven verkeerd veur 't bèrre', zeden ze tegen hom. Dat dee e en omdat nachtmerries niks omkeren maggen, kreeg e heur te pakken. Hai greep heur bie 't hoar. Dou ruip ze:

*'Ik bin Taitje van Laier,
Griep mie nait bie mien hoar,
Mor bie mien klaier.'*

Kearel was dom genog om heur lös te loaten en vot was ze! Hai klug zien nood aan 'n gòie vrund. Dei zee: 'Ik wait nog wel 'n goud middel. Mos te waark goan en stoppen 't raimlok dicht as 't heur vernemst.' Boer bon 'n touw an deurraime en dee 't ander ènne om d' aarm. 's Nachts heurde hai dudlek dat ze deur 't koamer sloop, stoule kroakte en dou kwam ze op 't bèrre. Boer trok met 'n ruk 't tou en de raim, en 't raimlok zat dicht. Nou haar e heur te pakken! Hai greep heur en wol heur op flouwer gooien, mor dou zag 'e dat 't 'n hail mooi luddek wiefke was. Zai begon te jeuzelen en te jammeren; hai zol heur toch vrij loaten. 'Mor woarom best toe mie dan zo ploagd?' vruig e. 'Ik kon nait anders', zee ze, 'ik mout dat down. Mor ik zel joe non mit rust loaten.' Dou het e heur vrij loaten, dou is 't wieder ook goud goan.³¹

Het vangen van een nachtmerrie door het sleutelgat af te sluiten als ze al binnen is, is een bijna universeel middel tegen nachtmerries, evenals het omgekeerd zetten van schoeisel. Maar het motief van bij het haar pakken op advies van de rijmende nachtmerrie zelf is mij verder uit Groningen en westelijk daarvan niet bekend. De woonplaats van deze nachtmerrie wijst duidelijk naar Oost-Friesland. En daar – de nachtmerries worden daar *waalrieder(ske)s*, *riediemeer* of *bokhexen* genoemd – was dit verhaalttype inderdaad zeer bekend. Een voorbeeld:

Ein junger, kräftiger Bursche lag still auf seinem Lager, obne zu schlafen. Er spürte, daß sich etwas über seine Füße hinüberwagte und an seine Seite hinaufkroch. Er zweifelte nicht, daß es eine Walriederske sei und hielt sich still, bis sie sich auf ihn warf, dann griff er zu – er war unterrichtet –, faßte sie bei dem Haar und hielt sie fest. Sie lispelte und sprach:

*'Faat mi nich in de Haar,
faat mi nich in de Kleer,
ick bin klein Jantje van Leer!'*

³¹
Huizenga-Onnekes 1970, 136.

Er hielt aber fest, bezwang sie, sprang, immer sie beim Haar festhaltend, aus dem Bett, schlug einen Pflock ins Riemloch und konnte nun sehen, daß die Walriderske eine wunderschöne Jungfrau war. Da verliebte er sich in sie, bat sie, seine Frau werden zu wollen, und obgleich sie nicht wollte, zwang er sie durch den Zauber des Pflocks, den sie nicht herausziehen konnte, verheiratete sich mit ihr, lebte mit ihr einige Jahre friedlich und stille und zeugte mehrere Kinder. Eines Tages, als er bei ihr saß und mit ihr tändelte, horchte sie auf und sagte: 'Wat klinget de Klocken in England!' 'Ich höre nichts', sagte er. 'Ja', sagte sie, 'zieh nur den Pflock aus der Tür, so kannst du es auch hören.' Arglos befolgte er ihren Rat, sie aber war – futsch – durchs Riemloch verschwunden.³²

Het motief van de klokken in Engeland is ook in allerlei variaties in het verdere kustgebied (en ver daarbuiten) bekend. Meestal echter ontsnapt de Oost-Friese nachtmerrie na het rijmpje en krijgt de man haar niet meer te pakken. Andere versies van dit rijmpje zijn:

*Griep mi neet in mien Haar,
Griep mi neet in mien Kleer,
Ik bin de lüttje Etje van Leer.*

*Laat mi löß mien Heer,
Un faat mi in mien Kleer.³³*

Bij het dorp Börger in de Hümmling, ten oosten van de Eems, lag een reusachtig hunebed (het is in de loop van de negentiende eeuw tot steenslag verwerkt), waar een kudde schapen onder kon rusten en waar volgens de overlevering een hunenkoning (de hunen zouden reuzen geweest zijn, zie boven) Surbold begraven ligt. In de zeventiende eeuw lieten twee bisschoppen van Münster er opgravingen in verrichten, die weinig aan het licht brachten, al wordt er aan het eind van die eeuw al vermeld dat, toen de onderzoekers een urn vonden en verder wilden graven, 'eine Kröte mit grimmigen Blick unter dem Steine hervor (kam); Teufelsangst ergriff die Arbeiter, sie warfen den Spaten fort und zerstreuten sich in wilder Flucht'. In 1848 waren er nog oude lieden die met eigen ogen gezien zouden hebben dat op een schild dat aan een boom bij dat hunebed hing in gouden letters volgend grafschrift stond:

³²
Sundermann 1922, 83.

³³
Van der Kooi 1994, 113-114.

Hunenkonig Sûrbold
Liggt hier begraven in' Börgerwold
In ên vergolden hûsholt.

Anderen meenden echter dat het grafschrift op een steen was aangebracht.³⁴ Hoe dan ook, de volksverbeelding, zoals men vroeger zo mooi zei, maakte zich meester van deze koning en verhalen over hem raakten met de onvermijdelijke variaties op het grafschrift (bijvoorbeeld *De Hunen Koning Sorwolt (Sorbold) / Lig begraven in Borgerwold / In een golden Husholt; Hier lig begrawen Künnink Suurboldt / In eenen goldnen Huusholdt*)³⁵ en soms verknoopt met andere motieven bekend rondom de Hümmling, ook in Oost-Friesland,³⁶ waar Surwold de laatste door Karel de Grote verslagen Friese koning wordt. In het Eemsland laat Hans Hoppe in een ballade hem na een strijd van drie dagen tegen Karel sneuvelen en op de heide in een kostbaar graf begraven worden, waar nog elke nacht tussen twaalf en een de schimmen van de in de slag gesneuvelden opnieuw de strijd aangaan.³⁷ De laatste strijder duikt in een zo mogelijk nog mythischer kleed op in het Groninger verhaal over *keungk Aesbold*, dat mevrouw Huizenga-Onnekes in 1925 in Marum (tegen de Friese grens) hoorde:

Vrouw Scheper van de Kopstukken vertelt mie van 'n keungk op 'n wit peerd [kapitalen van mevr. H.-O.], dei dwars deur Westerwölle ree en de mensgn opruij tot de stried. Hai har laank blond hoar en zien klaier glommen as zulver. De stried wör streden op de grens van Munsterland en de keungk sneuvelde en doar was 'n riemke van:

Keungk Aesbold
Lig begroaven in Böhmerwold
*In 'n kiste van gold.*³⁸

Verder westelijk heb ik deze sage niet gevonden. Een laatste voorbeeld ten slotte. In de zestiende eeuw verdween in de golven boven Uithuizermeden een borg, op de plaats waar nu de boerderij Stenhuisheert staat. De jezuïetenpater Franciscus Mijleman (1610-1667) beschreef in zijn handschrift *Ommelands eer* (1664) de reden:

Die plaets, staande een streeck buijtendijcx op de Meden, werd aldus genaemt omdat – sooals mij voor gewisse en vast de olde joncker Joest lewe tot Sandeweer ende de olde muij Wijme tot

³⁴ Kuhn en Schwartz 1848, nr. 350.

³⁵ Peuckert 1993, nr. 3674.

³⁶ Siefkes 1968, 163.

³⁷ Wessels e.a. 1962, 41-42.

³⁸ Huizenga-Onnekes 1970, 240-241.

Uuthuijsen uut de mondt van haere ouders, alear bij het dijckgat wonende tegenover Staenhuisbeem, hebben vertelt – al over de driehondert jaeren seker woest en weelig joncker, wonende ter plaatse, nu Staenhuisbeem genaemt, hebbende op seker Paeschedag te lang op 't bedde gelegen, is te laat ter kerck gekomen tot Usquert – (...) soo quam hij te laet, seg ik, als nu de goddelijcke dienst ten einde was. Midsdesen soo heeft de voornoemde joncker begeert, dat den priester wederom op een nieu soude den dienst aenvangen, 'twelcke den priester weijgerende, is van hem in de kerck vermoort.

Dit soo gedaen sijnde, sijn se met de waegen laet thuis gek-eert, alwaer de meijt de taefel gedeckt hebbende tegen hun wedercompste, soo is hij met sijn vrouw en kinderen ter taefel gaen sitten. De meijt, om tijt te winnen, ging nae de graft om schotelwaeter te besorgen. Sij komt met de emmer nae binnen toe ende vint de deure, daer se door in 't binneruijm moest treden, geheel gesoncken ende de taefel met de aensitters nae de grond diep insinckende. Zij werd hierdoor verschrickt, loopt na buiten ende, korts na binnen wederkeerende, vindt se die alle gelijck in de grond verzoncken.

Die selve dagh ende oock 's anderen daeges quaemen veel menschen bijgeloopen om dit jammer te sien en merckten, dat de kisten en kasten ende alle de rest van 't huisraedt naezonck, soodat se noch een touw vast maeckten aen 't eene eijnd van de kist, maer en hebben se niet kunnen optrecken. Mids is die oock met de rest verzoncken. Veel tijds daernaer hebben der vijerige draecken en jagthonden ende andere gespooock allen nagten boven de plaetse gesien geweest, soodat noch ten tijde van voornoemde muij Wijmes ouders daaer niemandt heeft duren woonen.³⁹

Deze oude religieuze sage is in Groningen bekend gebleven, niet het minst door verschillende literaire bewerkingen, waarbij zij telkens nieuw werd ingekleurd. Zo zou de ridder (de *sweerdman*) nu nog altijd met een vlammend zwaard in de hand spoken boven het pad naar Uithuizen.⁴⁰ Westelijk van Groningen is zij niet overgeleverd, maar in oostelijk Drenthe werd zij ook verteld, zij het heel wat beknopter. De drie 'Podagrysten' ('voetreizigers', D.H. van der Scheer, Harm Boom en A.L. Lesturgeon) vertellen 'het sprookje' (hun benaming) van een heer Holbook uit de buurtschap De Hool onder Emmen, die toen hij in laatstgenoemde plaats te laat ter kerke kwam en de priester niet voor hem opnieuw wilde beginnen, deze met een pistool neerschoot.⁴¹ Maar het bekendst was dit verhaal in Oost-Friesland, waar het meestal zonder het verzinken-motief werd overgeleverd.

39

Pathuis 1965, 60-61.

40

De Haan 1974, 126-131, 190-191.

41

Podagrysten 1843, 264.

Zu Breinermoor stand früher eine Capelle, deren Patronat dem Junker von Torenwarf (Papenburg) zubehörte. Man erzählt sich davon folgende Sage: Der Junker hatte dem Priester strenge anbefohlen, nicht eber den Gottesdienst zu beginnen, als bis er dazu erschienen sei. Der Weg von Torenwarf bis Breinermoor ist ca. 3 Stunden lang. An einem Festtagmorgen dauert es mit der Ankunft des Junkers sehr lange, so lange, daß dem Priester die Geduld ausgeht. Er denkt, der Patron wird gar nicht erscheinen und beginnt die Messe. Kaum ist das Offertorium zu Ende, so tritt der Junker ungestüm in das Gotteshaus, rennt wüthend mit entblößten Degen auf den Priester los und streckt ihn sofort todt zur Erde nieder. Für diesen Frevel des Mordes an einer gottgeweihten Person strafte nun der Herrgott den Mörder so, daß er an demselben Tage, an dem der Prediger begraben werde sollte, jählings todt zu Boden fiel und mit dem Priester in einem Grabe bestattet wurde.

— So erzählt man sich in Völlen, die Breinermoorer aber sagen, die That sei in Bakemoor geschehen. Dieselbe Sage findet sich zu Timmel von einem Junker auf Ulbargen, zu Hinte von dem Junker auf Wichbusen (zu Hinte wird noch der Grabstein gezeigt, unter dem Beide ruben, auch trägt dieser Stein die beiden Todten im Bildniß), zu Süderbusen von dem Junker einer Burg am Großen Meere, davon jetzt nichts mehr bekannt, als die Burgstelle; zu Grootbusum von einem mächtigen Junker auf Strobburg, zu Sandel im Fever'schen und noch an andern Orten Frieslands.⁴²

Deze sage werd behalve in dit kustgebied ook elders verteld, in elk geval in Westfalen, Brabant en Limburg,⁴³ maar het is wel zeker dat de noordelijke varianten met elkaar samenhangen. Daarbij lijkt de Oost-Friese redactie zonder verzinken (waar ongetwijfeld ook de Drentse versie op teruggaat) de meest gangbare, de Stenhoesheerredactie, opgeroepen door de zichtbare restanten van de borg aan de kust bij Uithuizermeden, de oudste.

Ook dit voorbeeld toont weer aan dat de Groninger sagenoverlevering menige opvallende parallel met gebieden over de oostgrens kent, zowel qua thematiek als wat betreft afzonderlijke verhaaltypen, die ten westen van Groningen niet gevonden worden. Hierbij lijkt het soms te gaan om gemeenschappelijk erfgoed (de priestermoord), maar vaker om in de loop van de tijd uit het Westfaalse cultuurgebied (de roggemoeder, de *aulken*, koning Aesbold) of Oost-Friesland (Taitje van Leer) overgenomen materiaal. Veel moet nog verder worden uitgezocht. De publicatie

⁴²
Sundermann 1869, 14-15. Meer Oost-Friese versies bij Siefkes 1968, 129-134.

⁴³
Ter Laan 1949, 303.

van de in het Meertens Instituut opgeslagen verzamelingen – met name die van Jaarsma (Friesland), Wever (Oost-Groningen) en de Achterhoek (Krosenbrink)⁴⁴ – die er nu toch eens van moet komen, zal hiervoor ongetwijfeld nog veel nieuw materiaal en nieuwe inzichten opleveren. Maar dat er wat betreft de sage in het noordelijke Nederlands-Duitse grensgebied een andere, meer westelijke horizontale scheidslijn getrokken moet worden dan voor de volksverhaalgenres sprookje en het grappig verhaal, is nu al wel duidelijk.

Twee hoofdlijnen?

Hiervoor zijn verschillende verklaringen denkbaar. Misschien speelt de Fries-Nedersaksische taal- en cultuurgrens in het geval van de sage, die een sterkere inbedding in het mede door de taal gedragen magisch-mythische wereldbeeld vraagt, toch een grotere rol dan bij het overal gemakkelijker inpasbare sprookje en grappig verhaal. De hier besproken sagen en sagecomplexen horen ten dele ook tot een duidelijk ouder stratum dan het gros van de hier gevonden sprookjes en humoristische verhalen. En zo zou het ook mogelijk kunnen zijn dat de verticale lijn door Oost-Friesland een jongere, door latere, ten dele literaire invloeden bewerkstelligde lijn is, een opgeschoven deel van een oudere westelijke, die zich alleen nog wat betreft de sage heeft kunnen handhaven.

Dit roept weer de vraag op of de zuidelijker helft van de verticale lijn, die ik bij gebrek aan voldoende sprookjes- en grappig-verhaalmateriaal voornamelijk heb getrokken aan de hand van de sage, anders zou hebben gelopen als dat sprookjes- en grappig-verhaalmateriaal wel in ruime mate voorhanden geweest zou zijn. Ik durf nu te stellen dat dit inderdaad het geval geweest zou zijn, temeer daar het aangevoerde sagenmateriaal vooral bestaat uit thematische groepen die relatief oud schijnen. Het lijkt nu aannemelijker dat er twee verticale lijnen zijn geweest, aan weerskanten van de grens: een oudere westelijke sagenlijn, vanuit Groningen naar beneden lopend ten westen van Twente langs, en een jongere, onder invloeden vanuit Nederland ontstane sprookjeslijn die – voor het noordelijke stuk bewijsbaar, en voor het zuidelijker deel gepostuleerd – ongeveer zal hebben samengevallen met die lijn of zone (een smalle strook oostelijk van de staatsgrens van

⁴⁴ Dekker 1978, 24.

het westen van Oostfriesland tot aan de Nederrijn) die Siuts voor liedjes en rijmen bij kalenderfeesten trekt, waarbij hij ten westen van die lijn een sterke Nederlandse inbreng vanaf de zestiende eeuw aantoont.⁴⁵

Om deze stelling hard te kunnen maken is verder onderzoek nodig. Maar een ding blijkt weer eens duidelijk. Wat de oudere volkscultuur betreft is de Nederlands-Duitse staatsgrens een relatief onbelangrijk gegeven en het is zinloos om bij de geografische en historische benaderingswijzen van volkscultuur in Nederland of relevante delen daarvan bij deze grens te stoppen. Nederlandse cultuurgeschiedenis kan niet losgekoppeld worden van die van de aangrenzende gebieden. Het is al vaak genoeg gesteld, maar het kan niet vaak genoeg herhaald worden.

Ten slotte: de schaar

Het bovenstaande is – het hoeft nauwelijks betoog – een exercitie in historisch volksverhaalonderzoek, en niet alleen omdat het voornamelijk gebaseerd is op materiaal dat tussen het begin van de negentiende eeuw en circa 1975 verzameld of gepubliceerd is, waarbij het jongere materiaal dan ook nog vrijwel uitsluitend bestaat uit reminiscenties aan de periode voor de Tweede Wereldoorlog. Gottfried Henßen kon in 1951, toen hij het repertoire van de in Drenthe geboren Eemslandse meesterverteller Egbert Gerrits (Diever 1864 – Schwarzenberg 1942) presenteerde, nog concluderen: 'Die ganze Gerritsche Sammlung bringt den bündigen Beweis, daß Erzähl- und Liedstoffe zwanglos-selbstverständlich herüber- und hinüberwandern, wenn zu beider Seiten der Grenze eine gleichgeartete Bevölkerung wohnt, die sich ohne Schwierigkeiten in nahe verwandten Mundarten verständigen. Die Zugehörigkeit zu verschiedenen politischen Gebilden ist dabei belanglos.'⁴⁶

Dat ging ongetwijfeld op voor de periode, die hierboven als uitgangspunt is genomen en waarin de huidige staatsgrens zowel in taalkundig als ook in politiek, godsdienstig en cultureel opzicht – zeker voor de grensstreekbewoners – in de meeste gevallen een uitgesproken open, zo al niet een nauwelijks bestaande grens was; maar nu is het anders. Na de Tweede Wereldoorlog zijn de Nederlanders steeds Nederlandser geworden en de Duitsers steeds Duitser en met een machtige schaarbeweging hebben de

45
Siuts 1967, 1968.

46
Henßen 1951, 13.

nationale culturen van Nederland en Duitsland het schemerige overgangsgebied tussen beide in de tang genomen. Het gaat te ver om te stellen dat vroegere burens volslagen vreemden van elkaar geworden zijn, maar ze zijn zeker bezig steeds meer uit elkaar te groeien. Daardoor (maar evenzeer door het feit dat de culturele erfenis waarop ze gebaseerd zijn snel aan het eroderen is) zullen de geschetste lijnen steeds verder vervagen, zo ze al niet uitgevlakt zijn.⁴⁷ Daar helpen geen mooie grensoverschrijdende sagenroutes meer aan.⁴⁸ Maar dat is een ander verhaal.

⁴⁷
Cox 1984, 1997. Vergelijk ook *Dialekt à la carte*.

⁴⁸
Bijvoorbeeld Bierhaus e.a. 1992.

Summary

King Aesbold and Taitje van Leer: Borderline stories

While the geographical method has its limitations, it is nonetheless crucial to ethnology, which requires a spatial as well as a historical and social definition of objects and the groups that use them. Although the rather elusive folktale is difficult to chart, comparative methods make it possible to distinguish folktale 'regions'. Applying these methods to stories amassed in the Netherlands and northern Germany between around 1830 and 1980, it appears that the collections in the northern part of both these countries have so much in common that one can speak of a single, relatively narrow folktale 'region' extending along the southern coast of the North Sea and the Baltic Sea, within which a number of vertical dividing lines can be distinguished. The borders of and the dividing lines within this folktale 'region' are not so much determined by the current administrative and standard language boundaries, but rather by the interplay of older and younger physical-geographical, economic, political, cultural and religious factors. Throughout the greater part of the period concerned the present national border between the Netherlands and Germany in no way represented a barrier to the folktale. The two clearest north-south border lines in the western half of this folktale 'region' run somewhat to the east and the west of the Dutch-German border. The eastern line is presumably younger and is a fairytale and joke boundary that originated in western Germany under mostly Dutch influences. The western boundary appears to be older and occurs primarily in folklegends. The extent to which this is dependent on older substrata or later 'expansions' from Westphalia merits further investigation. In any case, here too it is clear that ethno-geographic and ethno-historical research at the periphery of the Netherlands is only worthwhile when it crosses the border.

Literatuur

- ADV = *Atlas der deutschen Volkskunde, Neue Folge*. 7 Afleveringen met 3 commentaarbanden (Marburg 1958-1985)
- Bierhaus, August, Girbe Buist en Henk Krosenbrink, *Sagen safari* (Borken/Zwolle 1992)
- Borgt, Carlo van der, Amanda Hermans en Hugo Jacobs (ed.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996)
- Bromberger, Christian, Danièle Dossetto en Thomas Schippers, *L'ethnocartographie en Europe. Inventaire des documents, programmes et projets cartographiques* (Aix-en-Provence 1985)
- Cox, H.L., 'Prologomena zu einem Studium der kulturräumlichen Stellung ethnischer Kontaktzonen und Mischgebiete in Mitteleuropa', *Driemaandelijksche Bladen* 36 (1984) 34-43
- Cox, H.L., 'Die Staatsgrenze als kulturelle Determinanten in der Euregio Rhein-Maas', *Cesky Lid Supplement* 84 (1997) 7-31
- Dekker, A.J., '150 jaar Nederlands volksverhaalonderzoek', *Volkskundig Bulletin* 4 (1978) 1-28
- Dialekt à la carte: Dialektatlas Westmünsterland - Achterhoek - Liemers - Niederbein*. Ed. Georg Cornelissen, Alexander Schaars en Timothy Sodmann, m.m.v. Christa Hinrichs (Doetinchem enz. 1993)
- Ebeling, R.A., 'Nederlands in Ostfriesland', *Groninger Kerken* 7 (1990) 38-50
- Haan, Tjaard W.R. de, *Smeulend vuur. Groninger volksverhalen* (Den Haag 1974)
- Heeroma, Klaas, 'De Westfaalse expansie', *Driemaandelijksche Bladen* 21 (1969) 12-34
- Henßen, Gottfried, *Überlieferung und Persönlichkeit. Die Erzählungen und Lieder des Egbert Gerrits* (Münster 1951)
- Henßen, Gottfried, 'Deutsch-niederländische Sagenzusammenhänge', *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 1 (1954) 91-102
- Huizenga-Onnekes, E.J., *Heksen- en duivelsverhalen in Groningerland*. Ed. J.A. Fijn van Draat (Winschoten 1970)
- Knippenberg, Hans, en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988)
- Kooi, Jurjen van der, *Volksverhalen in Friesland. Lectuur en mondelinge overlevering. Een typencatalogus* (Groningen 1984)
- Kooi, Jurjen van der, 'Literatuur als Volkskunde. Histo-

- rische Erzählforschung, Volkskalender und Mundart', *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 26 (1985/1986) 141-175
- Kooi, Jurjen van der, 'Volksverhaal en Sage. Definitives, afbakening, valkuilen en mogelijkheden', *Driemaandelijke Bladen* 40 (1988) 173-187
- Kooi, Jurjen van der, 'Het Oostfriesche volksverhaal-landschap: Nederlandse invloeden - Nederlandse taal', in: O.S. Knottnerus e.a., *Rondom Eems en Dollard / Rund um Ems und Dollart* (Groningen/Leer 1992) 267-281, 516-517
- Kooi, Jurjen van der, *Friesische Sagen* (München 1994)
- Kooi, Jurjen van der, *Untank is it lean fan 'e wrâld. In âlde fabel jout better leksum as twa oeren preekjen. Fryske folkesferhalen op rym* (Groningen 1997a)
- Kooi, Jurjen van der, 'Staatsgrenze und Kulturraum. Die deutsch-niederländische Grenze aus der Sicht der Erzählforschung', *Cesky Lid Supplement* 84 (1997b) 61-72
- Kooi, Jurjen van der, en Theo Schuster, *Märchen und Schwänke aus Ostfriesland* (Leer 1993)
- Kooi, Jurjen van der, en Theo Schuster, *Der Großherzog und die Marktfrau. Märchen und Schwänke aus dem Oldenburger Land* (Leer 1994)
- Kremer, Ludwig, *Sprache und Geschichte im westfälisch-niederländischen Grenzraum. Ein Abriß der sprach- und kulturhistorischen Wechselbeziehungen* (Vreden 1978)
- Kremer, Ludger, 'Die "westfälische Expansion" im niederländischen Sprachraum. Zur Entwicklung einer Forschungshypothese', *Niederdeutsches Jahrbuch* 103 (1980) 72-101
- Kremer, Ludger, 'Kontinuum oder Bruchstelle? Zur Entwicklung der Grenzdialekte zwischen Vechtegebiet und Niederrhein', in: Ludger Kremer en Hermann Niebaum (ed.), *Grenzdialekte*. Thema-nummer *Germanistische Linguistik* 101-103 (1990) 85-123
- Kuhn, Adalbert, *Sagen, Gebräuche und Märchen aus Westfalen und einigen anderen besonders den angrenzenden Gegenden Norddeutschlands, Erster Theil* (Leipzig 1859)
- Kuhn, A., en W. Schwartz, *Norddeutsche Sagen, Märchen und Gebräuche aus Mecklenburg, Pommern, der Mark, Sachsen, Thüringen, Braunschweig, Hannover, Oldenburg und Westfalen* (Leipzig 1848)
- Laan, K. ter, *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België* (s-Gravenhage/Batavia 1949)
- Moser-Rath, Elfriede, 'Der Hehmann: Herkunft und Bedeutung einer Waldviertler Sagengestalt', *Öster-reichische Zeitschrift für Volkskunde* 56, NS 8, (1953) 98-129
- Niebaum, Hermann, 'Staatsgrenze als Bruchstelle? Die Grenzdialekte zwischen Dollart und Vechtegebiet', in: Ludger Kremer en Hermann Niebaum (ed.), *Grenzdialekte*. Thema-nummer *Germanistische Linguistik* 101-103 (1990) 49-83
- Pathuis, A., 'Het handschrift "Ommelands eer" van pater Franciscus Mijleman S.J., missionaris der Ommelanden 1639-1667', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 7 (1965) 1-110
- Petzoldt, Leander, *Deutsche Volkssagen* (München 1970)
- Peuckert, Will-Erich, *Niedersächsische Sagen IV* (Göttingen 1968)
- Peuckert, Will-Erich, *Niedersächsische Sagen V*. Ed. Günter Petschel en Ernst Heinrich Rehmann (Göttingen 1993)
- Podagristen, Drie, *Drenthe in vluchtige en losse omtrekken geschetst. Eerste Deel* (Koevorden 1843)
- Siefkes, Wilhelmine, *Ostfriesische Sagen und sagenhafte Geschichten* (Jever 1968)
- Sinninghe, Jacques R.W., 'Die letzte Schlacht im limburgischen Grenzgebiet', *Die Nachbarn* 3 (1962) 60-66
- Siuts, Hinrich, 'Deutsch-niederländisch-flämische Kulturverflechtungen bei den Ansingeliedern zu den Kalenderfesten', in: Gerhard Heilfurth en Hinrich Siuts (ed.), *Europäische Kulturverflechtungen im Bereich der volkstümlichen Überlieferung. Festschrift zum 65. Geburtstag Bruno Schiers* (Göttingen 1967) 203-228
- Siuts, Hinrich, *Die Ansingelieder zu den Kalenderfesten. Ein Beitrag zur Geschichte, Biologie und Funktion des Volksliedes* (Göttingen 1968)
- Sundermann, Friedrich, *Sagen und sagenhafte Erzählungen aus Ostfriesland* (Aurich 1869)
- Sundermann, Friedrich, *Der Upstalsboom. Ostfrieslands Volksüberlieferungen, teils aus der Historie, vor allem aber seit 1857 aus dem Volksmunde gesammelt. Deel 1* (Aurich 1922) (niet verder verschenen)
- Täubken, H., 'Grenzniederländisch. Die externe Geschichte des Niederländischen im deutschen Grenzraum', *Driemaandelijke Bladen* 36 (1984) 84-106
- [Vloedbelt, G.B.], 'Natseume oover 'n oorlog', *Twent-sche Almanak* 1915, [1-12]
- Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams-België*. Ed. P.J. Meertens, Maurits de Meyer e.a. 4 Afleveringen met commentaarbanden (Antwerpen enz. 1959-1969)
- Voskuil, J.J., 'De roggemoeder', *Volkskunde* 65 (1964)

153-180

Voskuil, J.J., 'Het tijdelijke met het eeuwige verwisseld, of: op de klank van de midwinterhoorn de eeuwigheid in', *Völskundig Bulletin* 7 (1981) 1-50

Voskuil, J.J., 'De eerste aflevering van de Europese Atlas. En de laatste?', *Völskundig Bulletin* 8 (1982) 180-194

Voskuil, J.J., 'De beperkingen van de geografische methode', *Völskundig Bulletin* 10 (1984) 111-125

Wessels, Hans, Christa Brinkers en Elisabeth Schlicht, *Sagen und Völskerzählungen aus dem Emsland* (Meppen 1962)